

**MADANIY KODLAR TIZIMI VA ULARNING KESISHUVI:
XORAZM O‘G‘UZ SHEVALARI PAREMIOLOGIYASI MATERIALI
ASOSIDA**

Matnazarov Shaxzodbek Baxtiyarovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti o‘qituvchisi;

Ismailova Anaxon Kamoladdin qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

3-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada Xorazm o‘g‘uz shevalari paremiologik fondidagi uch madaniy kod — zoomorf, professional va predmet-maishiy — tizimli tahlil qilinadi. Muallif ularning manba sohalari, ichki tuzilishi va o‘zaro kesishuv mexanizmini ochib beradi. Zoomorf kodda uch pog‘onali ierarxiya aniqlanadi; professional kodning boshqa kodlardan asosiy farqi ichki shaklning xiralashuvida ekani asoslanadi; predmet-maishiy kodda esa ichki shakl shaffof qolishi ko‘rsatiladi. Tahlil davomida bir qator etnolingvomarkerlar ajratilib, ularning yo‘qolgan turmush tarzi izi sifatidagi qiymati baholanadi.

Аннотация. В статье системно анализируются три культурных кода паремнологического фонда огузских говоров Хорезма — зооморфный, профессиональный и предметно-бытовой. Раскрываются их сферы-источники, внутренняя структура и механизм взаимного пересечения. В зооморфном коде выявляется трёхступенчатая иерархия; обосновывается, что главное отличие профессионального кода состоит в затемнённости внутренней формы, тогда как в предметно-бытовом коде она остаётся прозрачной. В ходе анализа выделен ряд

этнолингвомаркеров и оценена их значимость как следов утраченного уклада жизни.

Abstract. The article offers a systematic analysis of three cultural codes within the paremiological fund of the Oghuz dialects of Khorezm — zoomorphic, professional and object-domestic. Their source domains, internal structure and mechanism of mutual intersection are examined. A three-tier hierarchy is identified within the zoomorphic code; it is argued that the principal distinguishing feature of the professional code is the opacity of its inner form, whereas in the object-domestic code the inner form remains transparent. The analysis identifies a series of ethnolinguistic markers and assesses their value as traces of a vanished way of life.

Kalit so‘zlar: madaniy kod, zoomorf kod, professional kod, predmet-maishiy kod, ichki shakl, etnolingvomarker, kodlararo kesishuv, Xorazm o‘g‘uz shevalari.

Ключевые слова: культурный код, зооморфный код, профессиональный код, предметно-бытовой код, внутренняя форма, этнолингвомаркер, межкодовое пересечение, огузские говоры Хорезма.

Key words: cultural code, zoomorphic code, professional code, object-domestic code, inner form, ethnolinguistic marker, inter-code intersection, Oghuz dialects of Khorezm.

Kirish. Madaniy kod tushunchasi lingvokulturologiyaning tayanch kategoriyalaridan biridir. M.L. Kovshova kodlar tizimini tavsiflar ekan, har bir kodning manba sohasi bo‘lishini ta’kidlaydi¹: somatik kod uchun bu — inson tanasi, zoomorf kod uchun — hayvonot dunyosi, professional kod uchun — mehnat amaliyoti, predmet-maishiy kod uchun — uy ichi makoni.

¹Ковшова М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии: коды культуры. — М.: УРСС, 2012. — 456 с.

Mazkur maqolada Xorazm o'g'uz shevalari paremiologik fondidagi uch kod qiyosiy tahlil qilinadi. Tahlilning maqsadi ikki yoqlama: har bir kodning ichki tuzilishini ochish va ularning o'zaro kesishuv mexanizmini aniqlash. Manba — 996 birlikdan iborat dialektal korpus.

Kodlar tarkibi jamoaning xo'jalik-madaniy tipi bilan bevosita bog'liq². Xorazm vohasi bir necha xo'jalik tipining kesishgan nuqtasida joylashgan: sun'iy sug'orishga tayangan dehqonchilik, cho'l chorvachiligi, uy hunarmandchiligi va karvon savdosi. Korpusdagi miqdoriy taqsimot ana shu manzarani aks ettiradi: zoomorf kod 143 birlikni (14,4 foiz), predmet-maishiy kod 105 birlikni (10,5 foiz), professional kod 75 birlikni (7,5 foiz) qamraydi.

Zoomorf kod va uch pog'onali ierarxiya. Zoomorf kod eng arxaik va eng mahsuldor kod hisoblanadi. Uning universalligi ikki omil bilan izohlanadi: hayvon xulqi doimiy kuzatuv obyekti bo'lgan, shuningdek, hayvon obrazi insonni bevosita nomlashdan ko'ra yumshoqroq, ammo ta'sirchanroq baholash imkonini beradi³. O'zbek tilshunosligida zoonim komponentli maqollar adabiy til materialida tadqiq etilgan⁴; dialektal fond esa bu jihatdan o'rganilmagan.

Korpusda zoonimlar chastota bo'yicha quyidagi tartibda joylashadi: it 26 birlik, tuya 24, ot 24, qo'y va echki 15, qoramol 13, eshak 12. Uy hayvonlari obrazlari 114 birlikda (79,7 foiz), qolgan jonivorlar esa 29 birlikda (20,3 foiz) qatnashadi. Bu keskin nomutanosiblik mintaqaning o'troq-chorvachilik tipini tasdiqlaydi.

²Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.

³Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции. – М.: Индрик, 1997.

⁴Тошева Д.А. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2017. – 24 б.

Tahlil **uch pog'onali ierarxiyani** ajratish imkonini berdi. Eng yuqori pog'onada tuya turadi — u kenglik, mas'uliyat va boylik o'lchovi: *Tuja miñän uzáqnì közlär, äšäk miñän jaqìnnì*⁵. O'rta pog'onada ot — ijtimoiy maqom belgisi: *Át miñän átasìnì tanìmas*⁶. Quyi pog'onada eshak — cheklangan idrok va yalqovlik etaloni. Ierarxiyaning buzilishi tabiiy tartibning aynishi sifatida baholanadi: *Zamánanñ äzganì, átdan äšäk özgäni*⁷.

Tuya va eshak oppozitsiyasi beshta mustaqil birlikda takrorlanib, fondning eng mahsuldor zoomorf qolibi hisoblanadi. Diqqatga sazovor jihat shundaki, bir juftlik ikki mustaqil g'oyani ifodalash uchun qayta ishlatiladi: bir guruh birliklarda idrok kengligi farqi, boshqasida esa ijtimoiy zaiflik qayd etiladi.

It obrazi alohida e'tiborni talab qiladi, chunki u korpusdagi yagona **ikki qutbli** zoonimdir. Birliklarning katta qismida it quyi maqom etaloni sifatida salbiy baholanadi: *Itgä sarìjáy jarašmas*⁸. Ammo oltita birlikda unga nisbatan hamdardlik bilan yondashiladi: *It häfä bolsa häm ägäsi bilmäjdi*⁹, *It häm jätadìgan žájìnì áldìn tázaläb, kejin jätadi*¹⁰. Bu qatlamda mantiqiy qolip butunlay o'zgaradi — agar it ham shunday qilsa, inson albatta shunday bo'lishi kerak. Ya'ni it endi salbiy etalon emas, dalil manbaidir.

Professional kod va ichki shakl muammosi. Professional kodning boshqa kodlardan asosiy farqi shundaki, u **umumiy bo'lmagan bilimga tayanadi**. Tananing tuzilishini

⁵⁵⁵Норбоева Ш., Саъдуллаева Н., Атабоева М. Кўрсатилган асар. – Б. 95.

⁶⁶⁶⁶Хоразм folklori. XI tom. – Б. 31.

⁷⁷⁷Хоразм folklori. XI tom. – Б. 35.

⁸⁸⁸Хоразм folklori. XI tom. – Б. 30.

⁹⁹⁹Норбоева Ш., Саъдуллаева Н., Атабоева М. Кўрсатилган асар. – Б. 79.

¹⁰¹⁰¹⁰Норбоева Ш., Саъдуллаева Н., Атабоева М. Кўрсатилган асар. – Б. 79.

yoki itning xulqini har bir jamoa a'zosi biladi; ariqning yo'riq bo'yicha qazilishini yoki qassob egovi nima uchun kerakligini esa faqat tegishli amaliyotga aloqador kishi biladi.

Bu holat ichki shakl muammosini keltirib chiqaradi. Til birligining ichki shakli — uning nomlanish asosida yotgan obraz; professional kod doirasidagi paremiyalarda bu obraz ko'pincha xiralashgan bo'ladi. V.N. Teliya madaniy konnotatsiya nazariyasida ichki shaklning aynan shu qatlami madaniy axborotni tashishini ko'rsatgan¹¹. Demak, kasb obrazlarini to'g'ri talqin qilish uchun tadqiqotchi tegishli mehnat jarayonini tiklashi lozim.

Masalani *Átañ miráb bolsa jam jeriñ oj bolsın*¹² birligi yaqqol ko'rsatadi. *Mirob* — suv taqsimoti mutasaddisi, *o'y* — relyefi past, suv o'z-o'zidan yetib boradigan joy. Birlikning mazmuni: mansabdor qarindoshingga umid bog'lama, o'z yeringning joylashuvi qulay bo'lsin. Obrazning ichki shakli faqat irrigatsiya tizimini biladigan kishiga to'liq ochiladi — suv taqsimotida past joydagi yer har doim yutuqli. Xuddi shunday *Hisábñ bilmägän qassábnñ egävi qičğan žájñ čarxlajdı*¹³ birligida egov — pichoq charxlash quroli bo'lib, uni to'g'ri ishlatish uchun pichoqning qaysi qismi o'tmaslashganini aniqlay bilish kerak.

Kasb sohalari bo'yicha taqsimot kutilmagan natija berdi: savdo va bozor 17 birlik bilan birinchi o'rinda, dehqonchilik va irrigatsiya esa 15 birlik bilan ikkinchi. Dehqonchilik mintaqaning asosiy xo'jalik sohasi bo'lsa-da, paremiologik fondga savdo kodi undan ustun chiqdi; bu Xorazm vohasining karvon yo'llari chorrahasidagi tarixiy mavqei bilan izohlanadi.

¹¹¹¹Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

¹²¹²Komil Avaz. Mo'jaz maqollar va naqlar. – Urganch, 2005. – B. 37.

¹³¹³Komil Avaz. Mo'jaz maqollar va naqlar. – Urganch, 2005. – B. 45.

Predmet-maishiy kod va uning shaffofligi. Predmet-maishiy kodning mahsuldorligi uch omilga tayanadi: uy-ro'zg'or buyumlari har kunlik ko'rish maydonida bo'ladi, ular hammaga tanish va har biri aniq funksiyaga ega. Aynan shu uch jihat kodni professional koddan farqlaydi — maishiy obrazlarda ichki shakl deyarli har doim shaffof qoladi.

*Körpänjä qarab ájáq uzat*¹⁴ birligi buning namunasidir: ko'rpa aniq o'lchamda tikilgani uchun undan uzun odam oyog'ini yozsa, oyoq ochiq qoladi. Obrazni tushunish uchun hech qanday qo'shimcha bilim kerak emas. *Käl bášdan taráq sorama*¹⁵ birligi ham shunday: sochi yo'q kishida taroq bo'lmaydi, chunki unga ehtiyoj yo'q.

Uy makonining o'zi ham semiotik tuzilmaga ega: an'anaviy turar joyda markaz va chekka, ichkari va tashqari oppozitsiyalari ijtimoiy munosabatlarni ham tartibga soladi¹⁶. Bu tuzilma *Eri urışgānda jaxšī xátin tō:rgä, jámán xátin adana qarab qáčadī*¹⁷ birligida yaqqol ko'rinadi. *Adana* — eshik og'zi ma'nosidagi mintaqaviy leksema; to'rga qochish uy ichiga, ya'ni oila doirasiga sig'inishni, eshik og'ziga qochish esa nizoni jamoat oldiga chiqarishni bildiradi.

Oziq-ovqat nomlari alohida kichik tizimni tashkil etadi va ularning o'ziga xosligi shundaki, taom paremiyada moddiy ne'mat sifatida emas, munosabat ramzi sifatida namoyon bo'ladi: *Minnätli palávdan minnätsiz čáj jaxšī*¹⁸ birligida palov — eng qimmatli, choy — eng arzon taom bo'lsa-da, moddiy qiymat ma'naviy mustaqillikdan past qo'yiladi.

¹⁴¹⁴¹⁴Норбоева Ш., Саъдуллаева Н., Атабоева М. Кўрсатилган асар. – Б. 91.

¹⁵¹⁵¹⁵Xorazm folklori. XI tom. – B. 31.

¹⁶Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.: Наука, 1983. – 190 с.

¹⁷¹⁷Komil Avaz. Mo'jaz maqollar va naqlar. – Urganch, 2005. – B. 40.

¹⁸¹⁸¹⁸Xorazm folklori. XI tom. – B. 31.

Kodlararo kesishuv va etnolingvomarkerlar. Tahlil uch kodning hech biri mustaqil ishlamasligini ko'rsatdi. Kesishuvlar muntazam va tizimli xarakterga ega. Zoomorf kod somatik kod bilan (*tuyaning bo'yini, itning bo'yini*), predmet-maishiy kod bilan (*it — yalog', it — sariyog'*) va diniy kod bilan (*qurbonlik, harom o'lish*) birikadi. Professional kod zoomorf kod bilan (*tozi, jo'rg'a*) va predmet-maishiy kod bilan (*ketmon, botmon, tandir*) kesishadi. Predmet-maishiy kod esa gender kodi (*supra, elak, lachak ↔ telpak, do'ppi*) va fazoviy kod (*to'r ↔ adana*) bilan bog'lanadi.

Eng ko'p qatlamli birliklar uch kod bir vaqtda ishlaydigan holatlarda kuzatiladi. *Gelinniñ sözi ketmáandin bátar, bálamniñ sözi batmáandin bátar*¹⁹ birligida so'zning ta'sir kuchi ikki mehnat realiyasi orqali o'lchanadi: *ketmon* — dehqonchilik quroli, *botmon* — og'irlik o'lchovi. Obrazlarning tanlovi tasodifiy emas — *ketmon* zarbi keskin va bir martalik, *botmon* og'irligi esa doimiy va bosim beruvchi; shu farq orqali kelin va farzand so'zining ta'sir tabiati ajratiladi.

Tahlil davomida bir qator **etnolingvomarkerlar** aniqlandi²⁰: *otiz* (sug'orish tizimiga ulangan ekin maydoni), *mirob, o'y, igranmoq* (ip yigirmoq), *qirog'* (mato cheti), *supra, adana, lachak, talag'* (omborxona), *taman* (mayda pul birligi), *bakli* (berk), *kurra* (eshak bolasi), *oshoq* va *uchaq* (uyning quyi va yuqori qismlari). Ushbu leksemalarning aksariyati zamonaviy adabiy tilda qo'llanmaydi yoki boshqa ma'noda ishlatiladi²¹; ular paremiya tarkibida yo'qolgan maishiy va xo'jalik amaliyotining lisoniy izi sifatida saqlanib qolgan.

¹⁹Норбоева Ш., Саъдуллаева Н., Атабоева М. Хоразм шеваларидаги мақол ва ибораларнинг қисқача изоҳли луғати. — Урганч, 2022. — Б. 72.

²⁰Ломакина О.В. Паремии в текстах Л.Н. Толстого: лингвокультурологический комментарий // Вестник Орловского государственного университета. Серия: Новые гуманитарные исследования. — 2010. — № 6. — С. 217–221.

²¹Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. — Тошкент: Фан, 1990.

Xulosa. Uch kodning miqdoriy taqsimoti quyidagicha: zoomorf kod 143 birlik (14,4 foiz), predmet-maishiy kod 105 birlik (10,5 foiz), professional kod 75 birlik (7,5 foiz). Bu tartib mintaqaning xo‘jalik-madaniy tipini bevosita aks ettiradi.

Zoomorf kodda uch pog‘onali ierarxiya aniqlandi: tuya — ot — eshak. Uning buzilishi tabiiy tartibning aynishi sifatida baholanadi. It obrazi esa korpusdagi yagona ikki qutbli zoonim bo‘lib chiqdi: salbiy baho bilan bir qatorda unda hamdardlikka asoslangan qatlam mavjud va u insonga o‘rnak ko‘rsatuvchi dalil manbai sifatida ishlaydi.

Kodlarni ajratuvchi hal qiluvchi belgi ichki shaklning holati ekani asoslandi. Professional kod umumiy bo‘lmagan bilimga tayangani uchun uning ichki shakli xiralashishga moyil; predmet-maishiy kodda esa u deyarli har doim shaffof qoladi. Bu farq tahlil metodologiyasini ham belgilaydi: kasb obrazlarini talqin qilishda etnografik ma’lumotlarga tayanish zarur bo‘ladi.

Kodlarning hech biri mustaqil ishlamaydi — kesishuvlar tizimli xarakterga ega va eng ko‘p qatlamli birliklarda uch kod bir vaqtda faollashadi. Aniqlangan etnolingvomarkerlar esa dialektal paremiologik fondni nafaqat lisoniy, balki madaniy-tarixiy manba sifatida ham qarash mumkinligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. — Л.: Наука, 1983. — 190 с.
2. Воробьёв В.В. Лингвокультурология: теория и методы. — М.: Изд-во РУДН, 1997. — 331 с.
3. Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции. — М.: Индрик, 1997.

4. Ковшова М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии: коды культуры. – М.: УРСС, 2012. – 456 с.
5. Ломакина О.В. Паремии в текстах Л.Н. Толстого: лингвокультурологический комментарий // Вестник Орловского государственного университета. Серия: Новые гуманитарные исследования. – 2010. – № 6. – С. 217–221.
6. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
7. Тошева Д.А. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2017. – 24 б.
8. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990.
9. Норбоева Ш., Саъдуллаева Н., Атабоева М. Хоразм шеваларидаги мақол ва ибораларнинг қисқача изоҳли луғати. – Урганч, 2022. – Б. 72, 79, 95.
10. Komil Avaz. Mo‘jaz maqollar va naqlar. – Urganch, 2005. – B. 37, 45.
11. Xorazm folklori. XI tom / To‘plovchi S. Ro‘zimboyev. – Urganch, 2021. – B. 30–35.